

UNIVERZITA KARLOVA

Filozofická fakulta

Ústav obecné lingvistiky

TEZE DISERTAČNÍ PRÁCE

Obecná lingvistika

Magdalena Zíková

**Gramatikalizační potenciál anaforické funkce
lexému *ten* v mluvených narativech**

Grammaticalization potential of the anaphoric *ten*
in spoken narrative discourse

2017

Školitel: Doc. Mirjam Friedová, Ph.D.

1. Téma a cíle práce

Předkládaná práce se soustřeďuje na užití referenčních prostředků v mluveném narativním diskursu s převažujícím anaforickým odkazováním. Zvláštní pozornost přitom patří užití lexikálních frází provázených lexémem *ten* (*ten*-frází) v konkurenci s prostými lexikálními frázemi (N-frází) při opakovaných zmínkách. Cílem práce je zmapovat faktory určující distribuci referenčních forem v diskursu, zejména *ten*-frází ve srovnání s N-frázemi, za co možná nejsrovnatelnějších podmínek.

Toto zkoumání je vedeno s primárním zřetelem ke gramatickému statusu lexému *ten* v současné češtině. V českých mluvnických pracích je výraz *ten* klasifikován jako demonstrativní zájmeno (Petr ed. 1986; Karlík et al. 2002). Dosavadní lingvistický výzkum už ovšem v jeho užití identifikoval řadu rysů naznačujících, že zvláště v mluvené (neformální a spontánní) češtině se jeho funkce blíží funkci určitého členu (Mathesius 1926; Cvrček et al. 2010). Vývoj určitých členů z demonstrativ je navíc běžným gramatikalizačním procesem, pozorovaným v historii většiny jazyků se členem (Heine & Kutevová 2002). Ani v relativně bohaté literatuře, která k tomuto tématu v české lingvistice doposud vznikla (viz Berger 1993), ovšem neexistuje studie, která by užití výrazu *ten* mapovala systematicky v uceleném mluveném diskursu s hlubší referenční historií.

Svou prací se tuto mezeru v popisu lexému *ten* snažím alespoň zčásti zaplnit. Soustřeďuji se přitom na komplexní mluvený jazykový materiál, vyznačující se bohatou sítí referenčních vztahů převážně anaforické povahy, s cílem nahlédnout anaforické užití lexému *ten* v současné češtině s ohledem na jeho další možný vývoj. Zajímá mě tedy nejen otázka jeho užití v současné mluvené češtině, ale i jeho gramatikalizační potenciál.

2. Struktura disertační práce

Práce sestává ze 7 kapitol. Zvlášť stojí úvodní a závěrečná část, které zůstávají nečíslovány. V úvodu práce (kapitola Úvod) vymezují téma práce, představují teoretická a metodologická východiska svého přístupu a popisují zvolený materiál. Dále formulují výzkumné otázky a hypotézy, ze kterých je odvozují, a představují podrobněji strukturu jednotlivých kapitol.

V kapitolách 1–4 se věnuji teoretickému vymezení sledované problematiky a její dosavadní reflexi v odborné literatuře. V kapitole 1 konfrontuji mezijazykové vlastnosti demonstrativa s vlastnostmi určitého členu a vymezuji okruh definičních rysů každého z nich. V kapitole 2 sleduji demonstrativa a určité členy v diskursu, tedy v širších vazbách k diskursní minulosti a budoucnosti. V kapitole 3 představuji obecný scénář gramatikalizace demonstrativ v určité členy a komentuji nejvýznamnější hypotézy o zdrojové funkční doméně určitých členů. V kapitole 4 podávám reflexi dosavadního uvažování o lexému *ten* a zobecňuji nad existujícími klasifikacemi jeho funkcí.

V kapitolách 5–7 se věnuji vlastnímu výzkumu. V kapitole 5 představuji materiál, mluvčí, a zejména zvolené parametry a jejich hodnoty. V kapitole 6 podávám podrobnou charakteristiku sledovaných referenčních prostředků vzhledem k jednotlivým parametrům. V kapitole 7 zacílují pohled pouze na *ten*-fráze a N-fráze v opakovaných zmínkách a snažím se pomocí systematického srovnání jejich distribuce podle těchto parametrů jako v kapitole 6 postihnout faktory, které spolurozhodují o užití každé z nich.

V závěrečné kapitole (kapitola Závěr) podávám odpovědi na otázky položené v kapitole úvodní a zamýšlím se nad směry, kterými lze představený výzkum dále rozvíjet.

3. Shrnutí jednotlivých kapitol

3.1 Demonstrativum a určitý člen

V první kapitole jsou představeny mezijazykově typické rysy demonstrativa a určitého členu. Z jejich vzájemné konfrontace pak vyplývá obecná sémantika každého z nich. Každá z forem je primárně vymezena skrze svůj definiční okruh užití.

Demonstrativa i členy společně sdílejí dvě klíčová užití: situační (odkazování k referentům přítomným v komunikační situaci) a anaforické (odkazování k referentům v diskursu už dříve zmíněným). Demonstrativa se navíc vyskytují ještě ve funkci diskursnědeiktické (odkazování k propozicím, klauzím, popisovaným událostem), a zejména ve funkci připomínací (odkazování k referentům diskursně novým (dosud nezmněným), ale identifikovatelným na základě společné znalosti mluvčího a posluchače, viz (1); Himmelmann 1996; 1997; Diessel 1999).

(1) I couldn't sleep last night. **That dog** (next door) kept me awake... (Gundelová et al. 1993: 278)

Určité členy se na rozdíl od demonstrativ běžně objevují při asociačněanaforickém odkazování (odkazování k referentu, který je v ustáleném vztahu k dříve zmíněné entitě, viz (2)), při odkazování abstraktně situačním (odkazování k referentu identifikovatelnému na základě širší kulturní znalosti, viz (3)) a odkazech k jedinečným předmětům, při referenci generické (odkazování k celé třídě předmětů) a ve spojení se sémanticky jedinečnými výrazy (odkazování k předmětům identifikovatelným z informace obsažené ve jmenné frázi samotné: spojení s číslovkami, komplementovými a vztaznými větami stejně jako s genitivními atributy ad., viz (4); Lyons 1999).

(2) I have to fix *my computer*: there is some problem with **the hard disk**. (Dahl 2015: 31)

(3) I heard **the prime minister** behaved outrageously again today. (Lyons 1999: 3)

(4) **The bloke Ann went out with last night** phoned a minute ago. (Lyons 1999: 4)

Všechna tato užití jsou určitá *sémanticky*, tj. jejich referenty jsou interpretovány jako určité na základě našich konvencionalizovaných znalostí a zkušeností s rámcem, v němž se typicky vyskytují. Sémanticky určitá užití se vymezují vůči užití anaforickému a situačnímu, jejichž určitost je povahy *pragmatické*, tj. jejich referenty jsou interpretovány jako určité na základě konkrétního kontextu promluvy; viz Himmelmann (1997).

Z konfrontace pragmatické a sémantické určitosti zároveň vyplývá i klíčový rozdíl ve způsobu, jakým každý z prostředků fakticky identifikuje referent: určitý člen coby prvek určitého stereotypního rámce, resp. coby roli, demonstrativum coby konkrétní entitu. V kontextech, ve kterých si oba prostředky konkurují, vnáší demonstrativum do referenčního aktu prvek (implicitního) kontrastu vůči dalším potenciálním referentům. Právě kontrastivnost a odkaz do bezprostřední situace promluvy, a nikoli signalizace deiktických významů, se tak zdají být

klíčovými vlastnostmi demonstrativ, jejichž primární funkcí je podle soudobých názorů zacílování a řízení společné pozornosti (mluvčího a posluchače) na předmět komunikace (Diessel 2006).

3.2 Distribuce demonstrativ a určitých členů v diskursu

Druhá kapitola se postupně zaměřuje na užití demonstrativ, určitých členů a konečně obou prostředků v konkurenci s dalšími referenčními formami (jako jsou zájmena, lexikální pojmenování ad.) v uceleném diskursu s převážně anaforickým odkazováním.

Z komparativní analýzy demonstrativ v několika jazycích světa (Himmelmann 1996) vyplynulo, že demonstrativa v narativním materiálu slouží z největší části právě vnitrodiskursnímu, tedy anaforickému odkazování (35–60 %) a jsou k němu využívána jak v proximálních, tak v distálních formách s tím, že v každém jazyce převažuje právě jedna z nich. Anaforicky se demonstrativa uplatňují především za následujících okolností (Himmelmann 1996; Diessel 1999):

- i. při referenční ambivalenci,
- ii. při uvádění nového (významného) referentu do diskursu,
- iii. při znovuuvádění nového (významného) referentu do diskursu.

Analýzy diskursního užití určitých členů (ve švédštině a angličtině; Fraurudová 1990; Poesio & Vieirová 1998) naproti tomu ukázaly, že více než polovina frází s určitým členem odkazuje k referentu identifikovatelnému na základě jiné než diskursní znalosti, tedy k referentu diskursně novému. Jejich identifikovatelnost je přitom z největší části zaštitěna znalostí o světě, resp. o daném kulturním společenství (*abstraktně situační* užití) nebo vyplývá ze *sémantické jedinečnosti* referentu, resp. strukturní (a informační) komplexnosti fráze, kterou je označen.

Na profilaci jednotlivých funkcí demonstrativ i určitých členů se výrazně podílí i diskursní žánr, resp. obecněji typ diskursu. Silné postavení anaforické funkce se přitom zdá jak u demonstrativ, tak u určitých členů korelovat s žánrem monologického narativu, kde typicky nedochází k interakci mluvčího a posluchače a sdílení společného znalostního pozadí v tak velké míře jako např. v neformální přátelské konverzaci.

V dalším oddílu jsou demonstrativa i určité členy pojaty jako součást širšího spektra referenčních prostředků, které figurují v rámci diskursního odkazování a jsou komplexně zkoumány v rámci různých koncepcí diskursní anafory. Ta zahrnuje:

- i. modely kognitivní (Arielová 1988),
- ii. modely tematické kontinuity (Givón ed. 1983),
- iii. modely hierarchické (Foxová 1987).

(i) Kognitivní přístupy chápou jednotlivé anaforické výrazy jako prostředky signalizace stupně mentálního úsilí vynaloženého na vybavení referentu a modelují vztahy mezi nimi na variantách škály přístupnosti referentu s tím, že kognitivně nejpřístupnější jsou formy zájmenné a kognitivně nejméně přístupné formy lexikální (určité a dále neurčité).

(ii) Model tematické kontinuity sleduje jednotlivé výrazy z hlediska jejich role při rozvíjení diskursního tématu. Významným metodologickým příspěvkem této koncepce jsou objektivizované ukazatele aktivace a diskursní relevance referentu: anaforické vzdálenosti (k poslední předcházející zmínce referentu) a persistence (doba jeho přetrvání v následujícím diskursu).

(iii) Hierarchické modely zdůrazňují nelineární charakter diskursu, tj. jeho vnitřní členění do menších tematických/strukturních jednotek, a rovněž odlišné strukturní založení psaného textu a konverzačních výměn. Volba anaforického prostředku tak nezávisí pouze na lineární vzdálenosti od poslední zmínky referentu k aktuální, ale i na vnitřní struktuře textu, resp. konverzaci.

Určité členy (a šířeji prostředky určitosti) mají i performativní potenciál – mluvčí jimi může sám vytvářet znalostní rámce, a aktivně tak manipulovat s očekáváními a perspektivou posluchače. Tato strategie nachází uplatnění v přesvědčovacím diskursu, v diskusích a argumentačních sporech, ale svou roli má i při vytváření narativního napětí.

Ve své práci čerpám především z Givónova modelu tematické kontinuity, proto mu ve výkladu věnuji nejvíce prostoru.

3.3 Gramatikalizace demonstrativ v určitý člen

Třetí kapitola sestává ze tří pododdílů. V prvním z nich popisují gramatikalizační cyklus nominálních markerů, podaný Greenbergem (1978), ve druhém představují a podrobně komentují hypotézy o zdrojové doméně gramatikalizace demonstrativ v určitý člen a ve třetím referují o případové studii gramatikalizace demonstrativa *se* v současné finštině (Laury 1997), která je jedním z hlavních inspiračních zdrojů této práce.

Vývoj demonstrativ v určité členy je součástí širšího evolučního procesu ustavování nominálních, resp. genderových markerů. Při tom dochází nejprve k přehodnocení demonstrativa v určitý člen (referent je v širokém smyslu pro posluchače identifikovatelný), dále ve specifický člen (referent je individualizovaný, ovšem není pro posluchače identifikovatelný) a konečně v nominální marker (výraz se pojí se všemi jmény ve všech užitích).

Některé typy výrazů si uchovávají do relativně pozdních fází procesu autonomie a vystupují v prosté, neznačené formě (tzv. neartikulované výrazy). Jsou to jednak výrazy inherentně určité (vlastní jména, jména ve vokativu ad.) nebo určené jiným výrazem (demonstrativem, posesivem ad.), jednak výrazy nereferenční (jména v predikačním užití, v negativních větách ad.) nebo slabě referenční, kdy je akcentována spíše činnost samotná (resp. vztah vlastnění v (5)), zatímco identita referentu je upozaděna (tzv. nízkoreferenční užití).

(5) švédština

Vi har häst

my máme kůň

„Máme (jednoho) koně, tj. jsme majitelé koně.“ (Dahl 2015: 83)

Neshody panují v otázce, který z typů užití je primárním zdrojem celého gramatikalizačního procesu. Největšímu zájmu se těší tři hypotézy:

- i. anaforická = demonstrativa se přehodnocují v určité členy původně v anaforickém užití,
- ii. připomínací = určité členy vyvstávají původně z „připomínání“ společných (soukromých) nediskursních znalostí,
- iii. emfatická = určité členy se primárně objevují tam, kde jimi mluvčí signalizuje diskursní relevanci referentu.

(i) Ve prospěch anaforické hypotézy hovoří zejména některé doložené historické scénáře přerodu demonstrativa v určitý člen. Exemplárním příkladem je vývoj francouzského určitého členu z latinského demonstrativa *ille*, dedikovaného původně anaforickému odkazování. Existují ovšem alternativní výklady francouzského členu, podle nichž se tato forma vyvinula z neanaforického, resp. ne plně anaforického užití demonstrativa *ille* (Carlierová & De Mulder 2010). Proti anaforické hypotéze nicméně hovoří i další argumenty:

- a. určité členy se vyvíjejí výlučně z distálních forem demonstrativ, zatímco v anaforickém odkazování vystupují běžně i proximální tvary (De Mulder & Carlierová 2011),
- b. anaforickými demonstrativy je odkazováno primárně k prominentním referentům diskursu, zatímco určité členy odkazují převahou k referentům diskursně okrajovým (Himmelman 1996; Fraurudová 1990),
- c. značení anaforických vztahů stojí v případě demonstrativ i členů pouze na pragmatické určitosti, anafora nevysvětluje přechod ke značení určitosti sémantické, která je pro určité členy definiční (Himmelman 1997; Ferrazzanová 2013),
- d. hranice mezi anaforickým a neanaforickým odkazováním je z principu nejasná, proto bývají za podklad k výzkumu volena jazyková data sestávající z neosobních příběhů, která umožňují jasnější vydělení referenčních vazeb. Anaforická hypotéza přitom odráží specifickou povahu těchto dat (Himmelman 1997; Ferrazzanová 2013).

(ii) Připomínací hypotéza má oproti anaforické několik výhod (Himmelman 1996; 1997; De Mulder & Carlierová 2011; Ferrazzanová 2013):

- a. připomínací užití demonstrativ uvádí do diskursu první zmínky referentů, a otevírá tak cestu ven z diskursu,
- b. připomínací užití prezentuje tyto prvně zmíněné referenty jako identifikovatelné, čímž překračuje hranice pragmatické určitosti k určitosti sémantické,
- c. připomínací užití se neváže primárně na prominentní referenty,
- d. připomínací užití se odvolává na diskursně neaktivované znalosti, pročež využívá (pouze) distálních forem demonstrativ.

Ani připomínací hypotéza ovšem nepřekonává představu, že gramatikalizace je řízena pouhým ohledem na posluchače, kdy demonstrativum pouze reflektuje míru znalosti, kterou mluvčí na straně posluchače předpokládá (Epstein 1993).

(iii) Emfatická hypotéza přisuzuje silnější roli právě aktivitě mluvčího, který užitím či neužitím demonstrativa rozhoduje o tom, jakou diskursní či hodnotovou relevanci referentu přisoudí (Epstein 1993). Emfatická hypotéza zejména vysvětluje kolísání v užití členů v počátečních fázích gramatikalizace, kdy jejich distribuce ještě není ustálená.

V posledním oddílu prezentuji studii zabývající se právě probíhající gramatikalizací finského demonstrativa *se* ve člen (Laury 1997). Na narativním materiálu z období posledních dvou set let se podle autorky ukázalo, že mluvčí postupně přecházejí od značení opakovaně zmiňovaných, prominentních diskursních referentů ke značení referentů diskursně marginálních v prvních zmínkách, a tedy identifikovatelných na základě jiné než diskursní znalosti. Jak ovšem upozorňuji,

výsledky mohou odrážet specifika analyzovaného materiálu. Z Laury (1997) nicméně přejímám některé z parametrů, stejně jako ideu komplexního srovnání jednotlivých referenčních forem.

3.4 Lexém *ten* v češtině a jeho reflexe v lingvistickém popisu

Čtvrtá kapitola se věnuje adnominálnímu *ten* ve světle dosavadního lingvistického popisu. Zaměřuje se na jeho gramatický status v pojetí české lingvistiky, frekvenci užití, a zejména soubor funkcí, které pro něj byly doposud v literatuře identifikovány. Závěrečný oddíl sleduje tu linii lingvistického uvažování, která explicitně tematizovala afinitu výrazu *ten* k určitému členu.

V českých mluvnicích je *ten* převahou vymezováno jako zájmeno, pouze nejnovější gramatika, postavená na korpusových datech, interpretuje tento výraz současně jako zájmeno a determinátor, s explicitním poukazem na jeho blízkost určitému členu (Cvrček et al. 2010). Většina lingvistických prací upozorňuje na jeho oslabenou deiktičnost: *ten* není schopno přímo ukazovat ke svému referentu, popř. není schopno prostředkovat informaci o jeho vzdálenosti od mluvčího.

I další z faktorů gramatikalizace, frekvence, v celkovém pohledu potvrzuje oslabený demonstrativní charakter adnominálního *ten*. Lemma *ten* náleží mezi deset nejčastějších výrazů psané češtiny (měřeno na korpusu SYN2015), s velkým náskokem před distančními variantami *tento*, resp. *tenhle* (30., resp. 117. pozice), a zejména *tamtén* (až 5097. pozice). V mluvené češtině (reprezentované korpusem ORAL2013) je výraz *ten* celkově četnější. Kromě tvaru *to*, který je nejčastějším slovním tvarem vůbec, se vyskytuje nejčastěji v přímých pádech ve formě *ten* (24. pozice) a *ta* (42. pozice).

Funkce výrazu *ten* se v české lingvistice tradičně dělí na primární (= identifikační) a sekundární (= pragmatické). Mezi primární funkce spadá funkce deiktická (situační), anaforická, případně kataforická. Diskursnědeiktická funkce je v domácí tradici převahou chápána jako druh funkce anaforické. Pod sekundární funkce se řadí funkce zvýrazňovací (varianta funkce expresivní) a připomínací (6).

(6) Tak jsem koupil **ty** lístky do **toho** kina. (Adamec 1983: 157)

Užitím výrazu *ten* ve všech sekundárních funkcích se čeština vymyká všem ostatním slovanským jazykům, nejen v četnosti, ale i v samotné možnosti tyto funkce vyjadřovat (Adamec 1983). Připomínací užití *ten* odvolávající se ke společné znalosti „za“ referentem (ve smyslu připomínání faktů s ním spojených) je dokonce výlučným rysem češtiny. Výraz *ten* v této funkci často neodkazuje (pouze) k danému referentu, nýbrž k celé události, resp. k celému kontextuálnímu pozadí. Připomínací význam výrazu *ten* lze nejspíš parafrázovat formulacemi typu „*jak jsme o tom mluvili [...] jak si vzpomínáš*“ (Adamec 1983: 165; Někudlužko 2004) se zřetelně apelativní funkcí. Právě častým výskytem v sekundárních významech dosahuje české adnominální *ten* tak vysoké frekvence.

V některých případech odkazování do situace je užití výrazu *ten* dokonce obligatorní. V oddíle věnovaném situační referenci ukazují, že to, co podmiňuje přítomnost *ten*, je přímý, smyslový kontakt s referovaným předmětem, nikoli pouze vizuální kontakt, jak tvrdí dosavadní studie (Adamec 1983; Štícha 1999; Vychodilová 2008). V těchto užitích se výraz *ten* chová jako determinátor.

Silná tendence k užití *ten* nicméně působí i při vyjadřování anaforických vztahů. Zhruba řečeno platí, že čím volnější je formální a významový vztah mezi oběma členy anafory, tím častěji je postcedent provázen adnominálním *ten*. Pravidelně se tak děje při slovnědruhových transpozicích (*spal – ten spánek*) a tehdy, kdy je postcedent hyperonymem k antecedentu (*bridž – ta hra*), viz Daneš ed. (1987).

Roli v užití *ten* hraje i informační struktura věty: *ten* se blíží závaznosti v rematické pozici, a to tím silněji, čím větší je vzdálenost od poslední zmínky referentu (Štícha 1999). Současně byla zachycena tendence signalizovat prostřednictvím *ten* tematickou zapojenost referentu (Nědolužko 2004).

Některé studie identifikují v některých užitích výrazu *ten* i významy pragmatické, spočívající zejména ve zdůraznění diskursně významného referentu (Trovesi 2002; Nědolužko 2004). *Ten* tak typicky provází opakované zmínky hlavních postav vyprávěných příběhů (Kresin 2008).

Adnominální *ten* se v češtině ovšem objevuje i v kontextech tradičně spojovaných s určitým členem: při generickém odkazování (7), a zejména v superlativních konstrukcích (8). V posledně zmíněném kontextu je přitom jeho pozice velmi silná, a to i v psané formě češtiny (Vychodilová 2008; Souček 2010).

(7) no potom když někdy šel **na to pivo** tak šel pozdě spát (Trovesi 2002: 133)

(8) Máme na skladě **ty nejnovější vzorky**. (Zubatý 1917: 291)

Linie úvah o gramatikalizaci *ten* je v českém prostředí pevně spojena s Vilémem Mathesiem (1926), v dalších obdobích nicméně nebyla přímo a soustavně rozvíjena. Pozornost českých lingvistů byla po dlouhou dobu upřena spíše k přesnějšímu popisu funkcí výrazu *ten* než k jeho vývoji (Křížková 1971; Adamec 1983). V poslední době, spolu s celkovým posílením diachronního rozměru lingvistiky, s rozvojem typologie a areálových studií, se nicméně objevila řada (spíše drobnějších) studií, které gramatikalizaci, resp. blízkost *ten* a určitého členu, explicitně tematizují (Trovesi 2002; Nědolužko 2004; Souček 2011). Názory na míru gramatikalizovanosti výrazu *ten*, stejně jako na případný zdrojový kontext tohoto procesu se různí. Nejvitálnější se v tomto směru zdají aktuální úvahy o pragmatické funkci *ten*, spočívající v (komunikačním) zdůraznění, resp. osvětlení diskursně exponovaného referentu.

3.5 Anotace dat

Pátá kapitola představuje data, se kterými pracuji, konkrétně charakter a složení korpusu, jednotlivé mluvčí a zejména parametry, které ve své analýze využívám.

Data analýzy tvoří mluvené projevy narativní povahy v podání 15 mluvčích (8 žen, 7 mužů; 18–27 let), založené na převyprávění děje tří krátkých videopříběhů (*Bankovka, Lev, Zlodějka*), o celkovém trvání cca 75 minut. Nasbíraný materiál byl přepsán a nasegmentován do klauzí (a komplexních vět). Celkem 3 472 položek bylo anotováno pro lingvistické parametry shrnuté v tabulce 1.

Tabulka 1: Parametry a hodnoty rozlišované v této práci

parametr	hodnoty
typ referenčního prostředku	verbální reference (OPRO) – osobní zájmena (PRO) – vztažná zájmena (REL) – pronominálních demonstrativa (DEM) – adnominální demonstrativa (DEM-N) – lexikální fráze bez <i>ten</i> (N) – lexikální fráze s adnominálním <i>ten</i> (<i>ten-N</i>)
referent	
životnost	životné (A) – neživotné (I)
syntaktická funkce	subjekt (SUB) – dativ (DAT) – objekt (OBJ) – oblique (OBL) – místní určení (LOK) – časové určení (ČAS): časový INTERVAL vs. časový BOD – atribut (ATR) – způsob – instrument – příčina (KAUZ) – identifikace (IDENT) – predikace (PREDIK) – komparace – účel – zřetel – substituce
modifikátor	adjektivní (ADJ) – genitivní (G) – předložkové (PP) – vztažné věty (R)
kvantifikátor (determinátor)	
pozice vůči slovesu	preverbální (PRE) – postverbální (POST) – pravá dislokace (PD)
typ klauze	hlavní – vedlejší komplementová – vedlejší adverbialní – vedlejší vztažná
pořadí zmínky	první (1) – druhá (2) – repetitivní (NN)

Kromě samotné frekvence výskytu byly dále zavedeny dva další měrné ukazatele:

- i. anaforická vzdálenost (AD; vyčíslení vzdálenosti k poslední předchozí zmínce téhož referentu v klauzích, resp. větách)

Anaforická vzdálenost odráží diskursní aktivaci referentu (Givón ed. 1983), popř. mentální aktivaci referentu v mysli mluvčího (Arielová 1988). Platí vztah: čím vyšší hodnota AD, tím nižší aktivace referentu, a naopak. V zájmu celkového srovnání byla AD vyčíslována i u prvních zmínek referentů. V těchto případech byla počítána vždy od začátku příběhu. Prvně zmíněnému referentu tak bylo přiřazeno číslo odpovídající celkovému pořadí klauze, ve které referent figuruje.

- ii. persistence (pers; vyčíslení klauzí, resp. vět, ve kterých referent nepřetržitě přetrvává do dalšího diskursu)

Persistence odráží aktuální relevanci referentu v příběhu, resp. v bezprostředně nadcházejících fázích příběhu. Na rozdíl od anaforické vzdálenosti, která je orientována do minulosti, je orientována do narativní budoucnosti, tedy k tomu, jakou roli bude referent v příběhu teprve hrát. Je zároveň citlivější na pragmatické významy signalizované mluvčím.

3.6 Referenční prostředky v diskursu

Cílem šesté kapitoly je zmapovat distribuci sledovaných referenčních prostředků v uceleném narativním diskursu a v jejich vzájemné konkurenci zachytit základní diskursní profil (typizované chování) každého z nich: 0PRO, PRO, REL, DEM, DEM-N, *ten*-N, N.

Každý prostředek byl sledován ve vztahu k parametrům stanoveným a popsáným v kapitole 5. Hlavní zjištění, ke kterým analýza dospěla, jsou následující.

3.6.1 Celková distribuce

Relativní zastoupení jednotlivých referenčních prostředků v analyzovaném korpusu zachycuje tabulka 2.

Tabulka 2: Zastoupení referenčních prostředků v korpusu

	#	AD	pers
0PRO	913	1,31	1,68
PRO	499	1,58	1,37
REL	139	1	1,06
DEM	216	1,76	0,55
DEM-N	12	---	---
<i>ten</i> -N	476	7,58	0,58
N	1027	14,63	0,46
celkem	3282		

Pozn.: Z celkového počtu 3 472 anotovaných NP bylo z analýzy vyloučeno 190 jednotek.

Na vnitrodiskursním odkazování se největší měrou podílejí 0PRO a N formy – dohromady tvoří téměř 60 % všech odkazů v korpusu. PRO formy a *ten*-N dosahují opět shodně zhruba polovičního zastoupení. Překvapující je naopak naprosto minimální zastoupení adnominálních demonstrativ (DEM-N): pouhých 12 výskytů. Všechny se přitom rekrutují z proximálních tvarů demonstrativa a z většiny slouží k odkazování k příběhu nebo k jeho prvkům, viz (9), anaforicky odkazují jen v případě vysoké referenční ambivalence.

---

(9) tak v **tomhle videu** byla hlavní postava takový chlapík [DDZ23B]¹

Průměrná anaforická vzdálenost jednotlivých prostředků narůstá v souladu s očekáváním v pořadí 0PRO – PRO – DEM – DEM-N – *ten*-N – N. REL formy mají z definice AD rovnou jedné. Z hlediska míry aktivace lze sledované prostředky rozdělit na výrazy *krátkodistanční*, odkazující v průměru k referentu vzdálenému do dvou klauzí, a *distanční*, odkazující přes několik klauzí (v průměru 7, resp. 14). Do první skupiny spadají formy 0PRO, PRO, REL, DEM, do druhé lexikální fráze *ten*-N a N.

Ve stejném pořadí, v jakém narůstá AD jednotlivých prostředků, naopak klesá jejich persistence. 0PRO formy se tak v průměru vztahují k nejaktivovanějším a zároveň nejpersistentnějším, naopak N formy k referentům nejméně aktivovaným a s nejkratší persistencí.

---

¹ Uvedený příklad pochází z vlastního anotovaného korpusu mluvených narativů *Bankovka, Lev, Zlodějka*. Kód pramenu má následující strukturu: 1. – 5. pozice = identifikace mluvčího, 6. pozice = identifikace narativu. 1. pozice: iniciála křestního jména; 2. pozice: iniciála příjmení; 3. pozice: A = žena, Z = muž; 4.–5. pozice: věk; 6. pozice: B = *Bankovka*, L = *Lev*, Z = *Zlodějka*.

Ve srovnání s analogickými daty v angličtině se *ten*-N svým početním zastoupením řadí někam mezi anglická DEF-N a DEM-N, resp. mají blíže spíše k DEF-N (*ten*-N = 15 % vs. DEF-N = 26 %; DEM-N v obou jazycích do 1 %). Stupně aktivace a persistence ovšem prozrazují jeho stále silnou návaznost na aktuální diskursní kontext, a tedy stále patrnou vazbu na typická demonstrativa.

3.6.2 Životnost

Většina zmínek v korpusu odkazuje k životným referentům (cca 60 %). Převahu životných referentů nad neživotnými je třeba chápat jako průvodní jev charakteru analyzovaných narativů: sevřených, epicky elementárních příběhů koncentrovaných kolem akce několika málo postav. Životnost referentů zároveň interaguje se syntaktickou funkcí, ve které referent typicky vystupuje. Distribuce referenčních prostředků vzhledem k životnosti tak odpovídá obecnému očekávání: 0PRO a PRO se pojí převahou s referenty životnými (0PRO coby pouze subjektové formy prakticky absolutně); DEM, *ten*-N, N (a DEM-N) převahou s neživotnými. REL nejsou preferenčně vyhraněny.

3.6.3 Syntaktická funkce

Distribuce referenčních prostředků napříč syntaktickými kategoriemi zhruba odpovídá základním typologickým generalizacím (Givón ed. 1983; 2001). 0PRO jsou nejsilnější v SUB (kde dominují z 55 %), PRO v DAT (kde dominují z 88 %) a rovněž v OBL (kde dominují z 35 %). Vůdčí postavení PRO v OBL je přitom zčásti důsledkem konkrétního vymezení dané kategorie, zčásti průvodním jevem povahy analyzovaných narativů. Naopak v OBJ a adverbálních funkcích převažují podle očekávání N formy. Tento trend narušuje pouze silnější zastoupení určitých forem (*ten*-N a DEM) ve funkci příčiny, viz (10a,b); nález, který naznačuje důležitou roli (subjektivní) kontextualizace jevů při užití prostředků určitosti.

- (10) a. a [...] z toho strachu vyšplhá na nákou tam tyč [...] [AHA20L]
b. a paní asi z toho zděšení, že je ve lví kleci [TPA23L]

3.6.4 Modifikátor

Modifikátor se může objevit pouze v rámci lexikálních frází, tedy *ten*-N a N. V korpusu se pojí s cca 20 % jejich výskytů. Distribuce modifikátoru se výrazně liší podle pořadí zmínek. V prvních zmínkách rozvíjí především N fráze, naopak v opakovaných zmínkách se pojí především s *ten*-frázemi. S distribučním rozdílem souvisí i rozdíl funkční: v prvních zmínkách slouží modifikátor k bližší charakteristice referentů, při opakovaných zmínkách napomáhá jejich revokaci. V obou případech přitom tíhne k persistentnějším referentům. Pozorované tendence se projevují nejsilněji u nejkompexnějších modifikátorů ve formě vztažných vět.

3.6.5 Kvantifikátor

Kvantifikátor/determinátor se pojí zhruba s cca 15 % výskytů *ten*-N a N. Prakticky všechny výskyty se přitom objevují s N formami v prvních zmínkách (187 z 205). V rámci *ten*-fráze figuruje kvantifikátor/determinátor zejména spojení s identifikátorem *samý/stejný* a totalizačním zájmenem *celý*. Doložena jsou i spojení s posesivními zájmeny (*ten jeho/její*).

3.6.6 Pozice vůči slovesu

Všechny sledované výrazy kromě *ten*-frází vykazují zřetelnou preferenci pro jednu z pozic: PRO, REL, DEM i DEM-N jsou převahou v pozici preverbální, N naopak v pozici postverbální. Preverbální pozice REL plyne přímo z charakteru REL a je absolutní. Jedině *ten*-N vystupují v celkovém srovnání bez bližšího rozlišení víceméně stejnou měrou v preverbální (v SUB) jako v postverbální pozici (v DAT a v LOK).

3.6.7 Typ klauze

V distribuci referenčních prostředků do jednotlivých typů klauzí – hlavních, komplementových, adverbálních a vztažných – se projevují následující odchylky od proporčního rozvržení: (i) téměř absolutní koncentrace REL do vztažných vět, (ii) vyšší zastoupení 0PRO a *ten*-N ve vedlejších klauzích (mimo vztažné). Vyšší podíl 0PRO na obsazení vedlejších vět je zřejmě důsledkem skutečnosti, že subjekty vedlejších klauzí se často referenčně shodují se subjekty vět hlavních, jsou tedy maximálně aktivované a jako takové vyjádřené právě 0PRO formou. Vyšší koncentrace *ten*-frází do vedlejších vět opět potvrzuje významnou roli *ten*-frází při kontextualizaci referentů vůči narativnímu pozadí.

3.6.8 Pořadí zmínky

Rozvržení referenčních prostředků podle pořadí zmínky zachycuje tabulka 3.

Tabulka 3: Rozložení referenčních prostředků v prvních, druhých a repetitivních zmínkách

	první zmínky	druhé zmínky	repetitivní zmínky
0PRO	0 (0 %)	59 (6 %)	854 (94 %)
PRO	1 (0 %)	28 (6 %)	470 (94 %)
REL	0 (0 %)	110 (79 %)	29 (21 %)
DEM	100 (46 %)	74 (34 %)	42 (19 %)
DEM-N	11 (92 %)	0 (0 %)	1 (8 %)
<i>ten</i> -N	76 (16 %)	111 (23 %)	289 (61 %)
N	797 (78 %)	74 (7 %)	156 (15 %)
celkem	985 (30 %)	456 (14 %)	1841 (56 %)

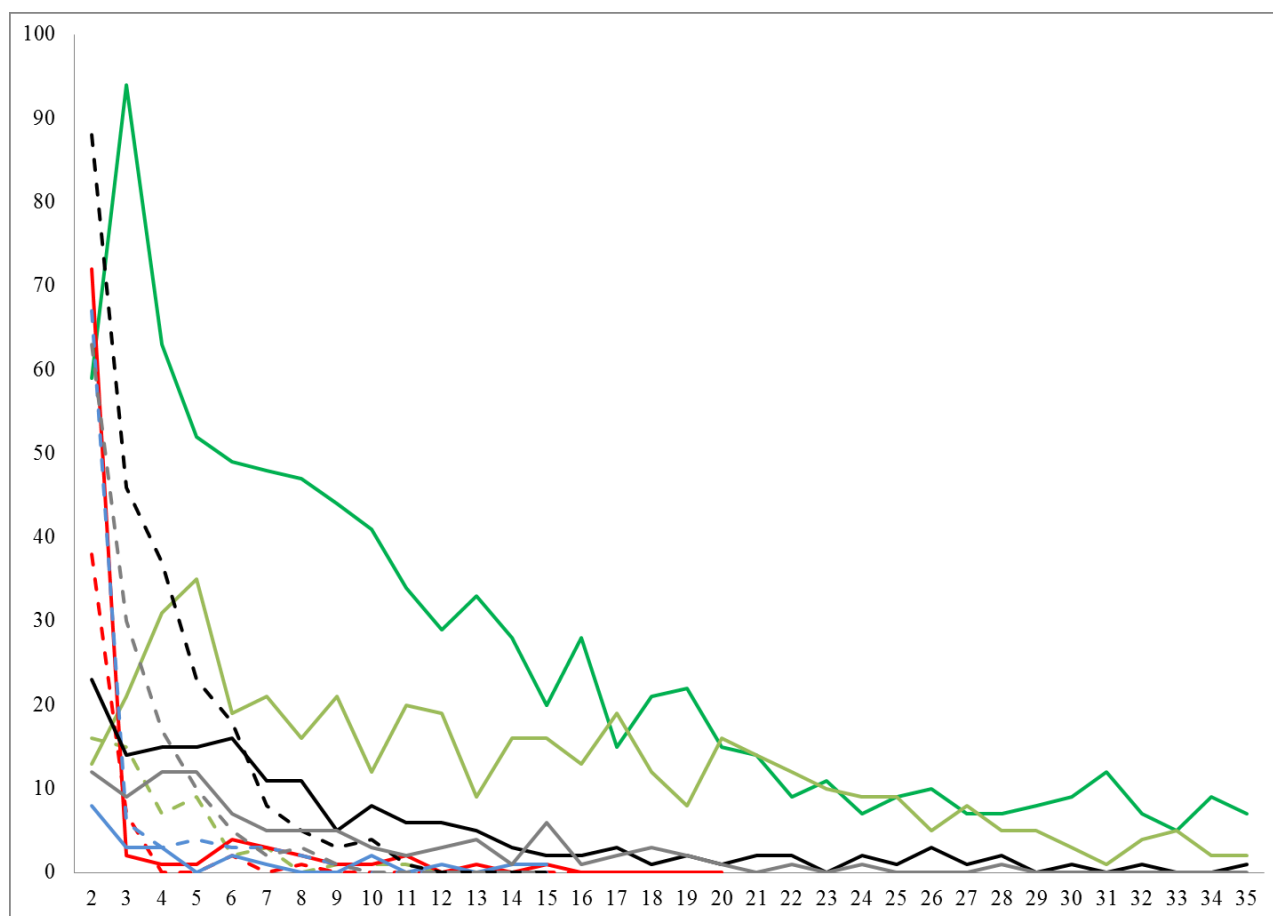
χ^2 (10; n = 3 270) = 2 656, 76; p < 0,001. Pro nízké obsazení byla ze statistického testování vyřazena kategorie DEM-N. Šedivě podbarveny jsou skupiny přesahující statisticky významnou hodnotu reziduí (tj. jsou větší než +2 a menší než -2).

Většina *ten*-frází je v souladu s proporčním zastoupením koncentrována do repetitivních zmínek. S prvními zmínkami užili mluvčí *ten*-frází v cca 15 %. Největší část přitom tvořily případy asociační anafory, založené na vysoce konvencionalizovaných sémantických poutech, jako je posesor – posesum (*auto – majitel auta*) a část – celek (*klec – mříž; klec – dveře; nádraží – vlak*).

Hypotéza o vůdčí roli *ten*-frází při etablování prominentních referentů v diskursu prostřednictvím jejich druhých zmínek se na analyzovaném materiálu nepotvrdila. *Ten*-fráze se spíše profilují jako distanční anaforika vyzvedávající referenty bez ohledu na jejich prominenci v diskursu.

Podrobná analýza opakovaných zmínek se zohledněním jejich přesného pořadí dovolila srovnat jednotlivé prostředky co do jejich referenční „vitality“, viz graf 1. Z tohoto hlediska se sledované formy dělí na *durativní* (prostředky figurují i při mnohonásobném opakování referentu) a *efemérní*

(prostředky figurují pouze v krátkých referenčních řetězcích). Mezi durativní spadají životné 0PRO, PRO formy a rovněž životné *ten-N* a N pojmenování. Mezi efemérní naopak životné i neživotné REL a DEM formy, a stejně tak neživotné životné *ten-N* a N.

Graf 1: Anaforické profily jednotlivých referenčních prostředků

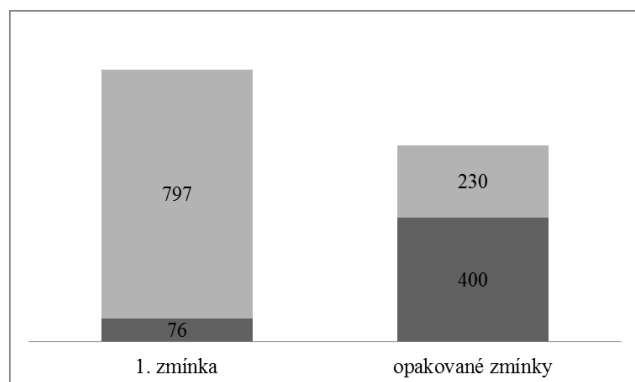
Pozn.: Osa x = pořadí zmínek, osa y = počet odkazů. 0PRO – PRO – REL – DEM – *ten-N* – N. Plná čára = A, přerušovaná čára = NA. Vyloučeny jsou první zmínky (vzhledem k vysokému početnímu zastoupení N třídy) a všechny zmínky nad 35., které čítají jen jednotky případů. Ze sledovaných forem chybí DEM-N (příliš nízké zastoupení) a neživotné 0PRO (nulové zastoupení).

3.7 *Ten*-fráze a prostá pojmenování v opakovaných zmínkách

Sedmá kapitola navazuje v konkrétním postupu analýzy na kapitolu šestou, zužuje ovšem analytický záběr pouze na dva ze zkoumaných referenčních prostředků: *ten*-fráze a prosté fráze, a to pouze v opakovaných zmínkách. Srovnání vychází z předpokladu, že při opakovaných zmínkách jsou referenty (anaforicky) identifikovatelné, a tedy principiálně otevřené oběma možnostem formálního ztvárnění: *ten*-frází i prostou formou. Hlavní zjištění ohledně celkové distribuce obou forem jsou následující.

3.7.1 Celková distribuce

Zatímco těžiště prostých frází spočívá v prvních zmínkách, při opakované referenci k témuž referentu volí mluvčí převahou *ten*-frází, konkrétně v 63 % všech případů, viz graf 2.

Graf 2: Ten-fráze a prostá pojmenování v prvních a v opakovaných zmínkách

Pozn.: Tmavě šedá = ten-N, světle šedá = N.

3.7.2 Pozice vůči slovesu a typ klauze

Nejsilnější vliv na distribuci ten-frází má parametr *pozice vůči slovesu*, zejména v kombinaci s parametrem *typ klauze*. Ten-fráze v preverbální pozici obecně převyšují prostá pojmenování, a zvláště výrazně pak ve vedlejších větách (komplementových a adverbálních), viz (11).

- (11) a. Chaplin se bál, že **toho lva** vzbudí [TPA27L]
 b. načež se [...] rozhodl, že jí **tu kabelku** půjde zachránit [DDZ23Z]
 c. ale nevím, jestli to mám interpretovat tak, že se **s tím klukem** dohodli, nebo nedohodli [TPA27Z]

3.7.3 PRE&A, PRE&I, POST&A, POST&I referenty

Ústřední část kapitoly tvoří detailní analýza 4 skupin referentů vymezených na základě parametrů *životnosti* a *pozice vůči slovesu*, viz tabulka 4.

Tabulka 4: Kategorie PRE&A, PRE&I, POST&A, POST&I

	preverbální pozice	postverbální pozice
životné	(i) PRE&A (173 zmínek) <i>muž je samozřejmě vyděšený</i> <i>ta slečna ho chvíli hledá</i>	(iii) POST&A (89 zmínek) <i>nakonec přijde majitel toho auta</i> <i>tak zase vlezte zpátky k tomu lvovi</i>
neživotné	(ii) PRE&I (140 zmínek) <i>a kabelku mu vytrhne z ruky</i> [bojí se] že <i>ten vlak</i> nestihne	(iv) POST&I (221 zmínek) <i>potom jí přijede vlak</i> <i>a kouká na tu peněženku</i>

(i) PRE&A referenty

PRE&A referenty tvoří převahou silně aktivizované postavy příběhu, které jsou aktéry kontinuální akce. Úměrně tomu se vyznačují nízkou AD, ze všech srovnávaných skupin nejvyšší persistencí, jsou převahou soustředěny do subjektu (z 83 %) a ze všech skupin mají nejvyšší zastoupení

v hlavních větách (71 %). Právě nejvíce aktivované PRE&A referenty v subjektivním postavení tíhnou k tomu, být vyjádřeny prostým pojmenováním. Je to pouze persistence, která prostě vyjádřeným referentům ubírá na jinak celkové prominenci: hodnota persistence prostě vyjádřených PRE&A referentů je zhruba dvakrát nižší než hodnota persistence PRE&A referentů vyjádřených *ten*-frází.

(ii) PRE&I referenty

PRE&I referenty sestávají většinou z význačných předmětů děje nebo prostorů, vůči kterým nebo ve kterých se děj odehrává. Adekvátně své konceptuální povaze jsou největším dílem koncentrovány do OBJ (34 %), případně LOK (20 %). Referenty této skupiny jsou velmi silně aktivované, jsou to předměty právě probíhající akce, zároveň ovšem nepřetrvávají dlouho do dalších fází narativu. Skupina PRE&I referentů vyniká mezi všemi sledovanými skupinami nejvyšším zastoupením *ten*-frází. Ty jsou přitom soustředěny zvláště do vedlejších vět (55 % *ten*-frází vs. 23 % prostých frází). Vysoce aktivované neživotné referenty v preverbální části vedlejších vět tedy nejsilněji tíhnou k tomu, být ztvárněny *ten*-frází. Lexém *ten* zde plní roli kontextualizační – kontextualizuje referent jako prvek aktuální narativní situace.

(iii) POST&A referenty

Skupina POST&A referentů je početně nejméně obsazenou skupinou ze všech sledovaných a tvoří ji zejména hlavní postavy příběhu, které se po delší době navracejí zpět do děje. Jsou to tedy postavy diskursně výrazně exponované. Jsou málo aktivované, ale s vysokou persisterencí. Adekvátně tomu jsou POST&A referenty častěji explicitně značené – *ten*-fráze v nich převažují nad prostými pojmenováními. Nejvýraznější převahu mají přitom *ten*-fráze příznačně v hlavních větách, v rozvitých pojmenováních a v dativu – doménách diskursně a/nebo konceptuálně prominentních referentů. Všechny tyto rysy poukazují k tomu, že lexém *ten* plní ve spojení s POST&A referenty funkci silně demonstrativní: akcentuje referent navracející se zpět do děje jako jeho persistentní aktér.

(iv) POST&I referenty

POST&I referenty jsou nejpočetněji obsazenou skupinou. Rekrutují se převahou z neaktivovaných a zároveň nepersistentních předmětů děje, tvořených na jedné straně předměty kontextuálně individualizovanými, na straně druhé předměty kontextuálně neindividualizovanými či prostory s nízkým referenčním statutem. Prvně jmenované předměty jsou spíše referovány *ten*-frázemi, posledně jmenované prostými pojmenováními. Syntaktické těžiště referentů spadá příznačně do kategorie OBJ a LOK.

3.7.4 Další faktory ovlivňující distribuci *ten*-frází

Kromě kvantifikovaných gramatických faktorů se v užití *ten*-frází a prostých forem projevují faktory šířeji diskursní a pragmatické povahy: manipulace s diskursní perspektivou, výčtovost podání určitých narativních pasáží, přechody mezi jednotlivými tematickými/narativními bloky a v neposlední řadě individuální vyprávěcí styl mluvčího.

Jednotliví mluvčí se v míře zapojení *ten*-frází v opakovaných zmínkách výrazně liší. Někteří k opakovaně zmiňovaným referentům příběhu odkazují téměř výhradně nebo převahou prostou formou, jiní téměř absolutně *ten*-frází. Mluvčí, kteří při opakované referenci zapojují *ten*-fráze ve

více než polovině případů, jsou ovšem ve většině. Na nízkém užití *ten*-frází se podílí jak externí vlivy (nervozita mluvčích), tak osobitý charakter jednotlivých příběhů: mluvčí obecně užívají *ten*-fráze méně tam, kde nehrozí referenční záměna, postavy jsou jasně konceptuálně vyhraněné a jednoznačně identifikovatelné.

4. Závěr

Ve své práci jsem se snažila nalézt odpovědi především na následující otázky:

- i. Nakolik je výraz *ten* v anaforickém odkazování rozšířený a které faktory ovlivňují jeho distribuci, resp. za jakých okolností volí mluvčí spíše prostou formu a za jakých okolností spíše formu s *ten*?
- ii. Existuje nějaký objektivizovatelný rys, který by dokázal jasně vydělit prosté formy od forem s *ten*?
- iii. Jeví se na základě českých dat anaforické odkazování plauzibilním gramatikalizačním zdrojem určitých členů? Pokud ne, profilují se v tomto ohledu v daném materiálu některé jiné domény odkazování jako přijatelnější?

4.1 Faktory ovlivňující distribuci *ten*-frází a N-frází

4.1.1 Frekvence

Detailní analýza distribuce anaforických *ten*-frází ukázala, že více než polovina lexikálně realizovaných opakovaných zmínek v korpusu je provázena výrazem *ten*. Užití demonstrativa přitom není v anaforických kontextech obligatorní, záleží vždy na konkrétních faktorech. Fakt, že většina zmínek identifikovatelných referentů je provázena výrazem *ten*, minimálně naznačuje, že *ten* není – alespoň v anaforickém ohledu – typickým demonstrativem.

4.1.2 Užití *ten*-frází

Lexém *ten* mluvčí užívají zejména ve dvou kontextech: jednak ve spojení s aktivovanými PRE&I referenty, jednak ve spojení s neaktivovanými POST&A referenty. Rozdílné vlastnosti referentů poukazují na rozdílnost funkcí, které výraz *ten* v každém ze jmenovaných spojení plní. V prvním případě hovořím o *kontextualizační* funkci. Výraz *ten* explicitně zdůrazňuje skutečnost, že referovaný předmět je součástí aktuálního tematického rámce. V druhém případě má výraz *ten* nejbližší k funkci *demonstrativní* – prostředkuje silný, potenciálně kontrastní poukaz k diskursně prominentnímu referentu v klíčovém momentu vyprávění.

4.1.3 Užití prostých frází

Oproti *ten*-frázím jsou výchylky v distribuci prostých frází ve prospěch či neprospěch jednotlivých kategorií dramatictější. Vyšší než očekávané obsazení prostých frází vykazují jednak POST&I referenty, jednak PRE&A referenty. Naopak výrazně nižším zastoupením prostých frází, než odpovídá očekávaným hodnotám, se vyznačuje skupina PRE&I referentů.

Skupina neznačených PRE&A referentů je přitom specifická v tom, že v sobě sdružuje prakticky všechny znaky prominence, se kterými tato analýza pracuje: většina z nich vystupuje ve funkci subjektu, jsou vysoce aktivní (mají absolutně nejnižší AD) a vysoce persistentní (vykazují nejvyšší

hodnotu persistence). Neznačené PRE&A referenty představují především hlavní postavy příběhů, víceméně kontinuálně přítomné od začátku až do konce vyprávění. Motivace pro užití prosté fráze zde nejspíše spočívá v redundanci explicitního značení; silně aktivované PRE&A referenty jsou spolehlivě identifikovatelné samy ze sebe.

Druhá skupina, POST&I referenty, je obsazena převahou předměty v roli přímých objektů nebo místních určení s obecně slabou aktivací a persisterací, které se od svých značených protějšků liší velmi zhruba nižší individualizovaností, resp. nižší konceptuální vyhraněností. Tyto referenty se rekrutují z předmětů, které v každodenní zkušenosti běžně nepojímáme jako jednotlivé nebo jedinečné, ale častěji jako typy, resp. exempláře typů, nebo substance (*voda, čaj, zem, vlak, jízdenka na vlak*).

4.2 Persistence referentů

Dimenzí, ve které se obě formy – prosté fráze a *ten*-fráze – ve všech rozvrženích konzistentně liší, je persistence referentu. *Ten*-fráze odkazují za všech zohledňovaných okolností k referentům persistentnějším než prosté fráze.

Konkrétně: mluvčí obecně volí za jinak stejných podmínek *ten*-frázi v případě, že má referent, kterého po určitém čase znovu uvede do diskursu, větší význam pro budoucí akci, resp. silněji se podílí na rozvíjení následujícího příběhu. Má tedy aktuálně, v daném momentu rozvrhování příběhu (tj. aktuálně s ohledem na to, co bude následovat) větší relevanci. Mluvčí výrazem *ten* signalizuje, co v dané chvíli považuje za podstatné a pro co se nějak snaží získat posluchače jako partnera společně sdíleného zájmu. V persisteraci tak získávají reálnou a empirickou oporu interpretační pokusy vztáhnout užití *ten* k subjektivně pociťované „důležitosti“ referentu, ba co víc, tato důležitost se měří nikoli podle toho, co bylo, nýbrž podle toho, co teprve – právě teď – *bude*.

Nezdá se tedy, že by mluvčí užitím lexému *ten* posluchače pouze instruoval, kde v paměti hledat referent. Mluvčí s výrazem *ten* nezachází výlučně jako s nástrojem k (lepší) identifikaci referentu, naopak ho užívá k signalizaci aktuální role referentu v diskursu, naznačuje jím, nakolik je v dalším vyprávění důležitý. Lakonicky řečeno, užití výrazu *ten* není jen „určeno minulým“, jak se v anaforickém výzkumu často zdůrazňuje (Arielová 1988; Gundelová et al. 1993), ale rovněž samo aktivně „spolurozvrhuje budoucí“ (Givón ed. 1983; 2001).

4.3 Zdrojové domény gramatikalizace výrazu *ten*

4.3.1 Gramatikalizační potenciál anaforické funkce výrazu *ten*

Zjištění, ke kterým dospěla předkládaná práce, podporují spíš skeptické hlasy vůči roli anafory v gramatikalizačním procesu.

Výraz *ten* přitom v rámci anaforického odkazování dominuje ve dvou kontextech: ve spojení s POST&A referenty a ve spojení s PRE&I referenty. V prvním případě plní v podstatě ryze demonstrativní funkci: zaciluje na málo aktivovaný prominentní referent, aby ho uvedl zpět do diskursu, často s dodatečnou informací ve formě modifikátoru, která usnadňuje jeho identifikaci. Je obtížné předpokládat, že právě tato užití, kde se (původní) demonstrativum projevuje ve své

nejryzejší funkci, by měla představovat zárodečné kontexty pro přehodnocení demonstrativa ve člen.

Ve druhém případě odkazuje sice k referentům neprominentním, ovšem relativně vysoce aktivovaným, které jsou navíc součástí aktuálního výpovědního rámce. V této funkci má výraz *ten* vlastně velmi blízko k situačnímu odkazování: poukazuje k prvkům aktuálně daným. Obě užití, situační i anaforicky kontextualizační, referují k něčemu, co je bezprostřední, identifikovatelnou součástí aktuálního (situačního i diskursního) kontextu promluvy. V obou užitích navíc dosahuje lexém *ten* vysoké frekvence a rovněž pociťovaná míra závaznosti lexému *ten* v anaforicky kontextualizačních užitích koresponduje s jeho obligatorností v některých situačních užitích. V těchto vyhraněných a konceptuálně si blízkých kontextech lze hovořit o tom, že výraz *ten* zcela nebo téměř plní funkci determinátoru.

I v tomto případě je ovšem obtížné přijmout představu, že právě z kontextualizačně-anaforického, resp. situačního užití lze odvodit komplexní fungování určitého členu v komunikaci, které se z většiny soustřeďuje v referenci k prvně zmíněným, aktuálně nedostupným referentům. Spíš je na místě předpokládat, že toto specifické užití tvoří jedno z více kontextů, kde se demonstrativum postupně přehodnocuje v určitý člen, nikoli ovšem ono jediné původní. Postihuje tu oblast užití demonstrativ a určitého členu, kterou oba prostředky sdílejí, tj. užití založené na pragmatické určitosti. Sémantické určitosti naproti tomu demonstrativa, resp. určité členy nabývají přes odkazy k dosud nezmíněným, neaktivovaným referentům.

4.3.2 Další možnosti: první zmínky, pragmatická akcentace a persistence referentů

Možnosti funkčních přesahů *ten*-frází (a obecněji gramatikalizovaných demonstrativ) směrem k sémantické určitosti naopak otevírají první zmínky referentů, mluvčím signalizované pragmatické významy a dále persistence referentů. To, co všechny tři fenomény spojuje, je přitom silnější „vklad“ osobní perspektivy mluvčího do prostředkovaného sdělení. Persistence je jedním ze způsobů, jak toto osobní angažmá mluvčího ve sdělení objektivně zachytit.

Koncept, který se rozkrývá na pozadí parametru persistence, je tak velmi blízký Epsteinovu konceptu emfatického užití určitých prostředků, resp. demonstrativ v rané francouzštině (Epstein 1993). Stejně jako případy zahrnuté v emfatickém užití se i persistence referentu odvíjí od úsudku mluvčího o tom, který z diskursních referentů je pro adekvátní uchopení verbalizované scény relevantní a který nikoli.

Z dosavadních zjištění a na ně navazujících úvah plyne, že pro gramatikalizační pohyb demonstrativ jsou určující právě ta jejich užití, kdy jimi mluvčí aktivně signalizuje svoje rozumění popisované situaci a poskytuje posluchači nápovědy k tomu, jak se v této situaci pragmaticky/hodnotově orientovat, jak ji uchopit z hlediska celkového pragmatického významu. Koneckonců právě toto je typ informace, který je pro nás z kognitivního, běžně zkušenostního, stejně jako z vývojového hlediska pravděpodobně nejdůležitější: lakonicky řečeno, hodnotnější než fakta je pro nás prezentační/hodnoticí rámec, který nás navádí, jak se na tato fakta dívat. Modely, které užití demonstrativ v rámci procesu gramatikalizace staví na představě, že mluvčí jejich užitím pouze uhaduje a modeluje znalost referentu na straně posluchače, jsou ve světle shromážděné evidence nedostatečné.

5. Možnosti dalšího výzkumu

Téma předkládané práce představuje komplexní problematiku, kterou lze uchopit z mnoha různých pohledů podle povahy individuálního zájmu. Osobně bych v budoucnu ráda vykročila zejména dvěma směry.

(i) V první řadě je třeba provést komplexnější diachronní analýzu užití výrazu *ten* v různých historických obdobích a její výsledky konfrontovat se zjištěními předkládané práce. Povaha analyzovaného materiálu (monologické narativní projevy), stejně jako zvolená metodologie jeho zpracování (sada relativně přímočaře uplatnitelných parametrů) by měly takové srovnání umožňovat.

(ii) Můj primární zájem leží v popisu spontánní češtiny. Analýzu fungování referenčních prostředků v narativním monologickém diskursu chápu v perspektivě osobního směřování jako nutný přípravný krok pro popis zákonitostí, které řídí užití referenčních prostředků, a zvláště lexému *ten* ve spontánní češtině. Mým cílem bylo zejména ohledat možnosti systematického popisu, vytvořit jasnou metodologii a identifikovat relevantní faktory distribuce *ten*-frází. Tyto cíle byly v zásadě naplněny.

Pro nosnou aplikaci shromážděných výsledků na jiné typy diskursu je ovšem třeba modifikovat v některých aspektech metodologii popisu. Především je třeba vyvinout univerzálnější způsob vyhodnocování prominence referentu. Životnost sice v tomto případě stačila, není ovšem přímočaře přenositelná na jiné typy diskursu. Detailnější rozpracování by dále zasloužila vnitřní struktura diskursu s ohledem na narativní/tematické předěly, konkrétně které prostředky přispívají k delimitaci vnitřních tematických bloků, jak je objektivizovat a dosáhnout lepší intersubjektivní shody v jejich identifikaci. Zejména v souvislosti s užitím lexému *ten* ve spontánní (konverzační) češtině by bylo zároveň třeba propracovat koncept referenčnosti jmen. V běžném vyjadřování zacházejí mluvčí s prostředky určitosti, a zejména s výrazem *ten*, nesmírně „liberálně“, takže usouvztažnit jejich užití s referenčností dané fráze je velmi obtížné. Velkou výzvou obecně konečně zůstává identifikace syntaktických jednotek figurujících v mluveném nemonologickém diskursu, stejně jako integrace zvukových prostředků do gramatického popisu češtiny. Toto jsou otázky, které jsou s přechodem ke spontánnějším útvarům jazyka stále aktuálnější a jen pomalu se na ně hledají odpovědi.

Literatura

ADAMEC, Přemysl. 1983. České zájmeno *ten* a jeho ruské ekvivalenty. In Hrabě, Vladimír & Širokova, Alexandra G. (eds.), *Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zásoby 2*. 153–170.

ARIEL, Mira. 1988. Referring and accessibility. *Journal of Linguistics* 24. 65–87.

BERGER, Tilman. 1993. *Das System der tschechischen Demonstrativpronomina. Textgrammatische und stilspezifische Gebrauchsbedingungen*. München: Ludwigs-Maximilians-Universität. (Habilitationální práce.) (Dostupné na <http://www.slavistik.uni-tuebingen.de/m/berger/publikationsliste.html>, navštíveno 2017-03-20.)

CARRIER, Anne & DE MULDER, Walter. 2010. The emergence of the definite article: *ille* in competition with *ipse* in Late Latin. In Davidse, Kristin & Vandelanotte, Lieven & Cuyckens, Hubert (eds.), *Topics in English linguistics: Subjectification, intersubjectification and grammaticalization*. Berlin: Mouton de Gruyter. 241 – 275.

CVRČEK, Václav et al. 2010. *Mluvnice současné češtiny I*. Praha: Karolinum.

DAHL, Östen. 2015. *Grammaticalization in the North. Noun phrase morphosyntax in Scandinavian vernaculars* (Studies in Diversity Linguistics 6). Berlin: Language Science Press.

DANEŠ, František. (ed.). 1987. *Mluvnice češtiny III*. Praha: Academia.

DE MULDER, Walter & CARRIER, Anne. 2011. The grammaticalization of definite articles. In Heine, Bernd & Narrog, Heikko (eds.), *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press. 522–534.

DIESEL, Holger. 1999. *Demonstratives: Form, function and grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins.

DIESEL, Holger. 2006. Demonstratives, joint attention, and the emergence of grammar. *Cognitive Linguistics* 17. 463–489.

EPSTEIN, Richard. 1993. The definite article: Early stages of development. In van Marle, Jaap (ed.), *Historical Linguistics 1991*. Amsterdam: John Benjamins. 111–134.

FERRAZZANO, Lisa Reisig. 2013. *Demonstratives in motion: The grammaticalization of demonstratives as a window into synchronic phenomena*. New York: The City University of New York. (Disertační práce.)

FOX, Barbara A. 1987. *Discourse structure and anaphora: Written and conversational English*. Cambridge: Cambridge University Press.

FRAURUD, Kari. 1990. Definiteness and the processing of noun phrases in natural discourse. *Journal of Semantics* 7. 395–433.

- GIVÓN, Talmy (ed.). 1983. *Topic continuity in discourse: A quantitative cross-language study*. Amsterdam: John Benjamins.
- GIVÓN, Talmy. 2001. *Syntax: An introduction, Volume 1*. Amsterdam: John Benjamins.
- GREENBERG, Joseph H. 1978. How does a language acquire gender markers? In Greenberg, Joseph H. & Ferguson, Charles A. & Moravcsik, Edith A. (eds.), *Universals of human language, Volume 3: Word structure*. Stanford: Stanford University Press. 47–82.
- GUNDEL, Jeanette K. & HEDBERG, Nancy & ZACHARSKI, Ron. 1993. Cognitive status and the form of referring expressions in discourse. *Language* 69. 274–307.
- HEINE, Bernd & KUTEVA, Tania. 2002. *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HIMMELMANN, Nikolaus P. 1996. Demonstratives in narrative discourse: A taxonomy of universal uses. In Fox, Barbara A. (ed.), *Studies in anaphora*. Amsterdam: John Benjamins. 205–254.
- HIMMELMANN, Nikolaus P. 1997. *Deiktikon, Artikel, Nominalphrase. Zur Emergenz syntaktischer Struktur*. Tübingen: Niemeyer.
- KARLÍK, Petr & NEKULA, Marek & PLESKALOVÁ, Jana (eds.). 2002. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KRESIN, Susan. 2008. Demonstrative modification of proper nouns: A corpus based study. In Štícha, František & Fried, Mirjam (eds.), *Gramatika a korpus 2007* (Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference 25.–27. 9. 2007, Liblice). Praha: Academia. 243–249.
- KŘÍŽKOVÁ, Helena. 1971. Zájmena typu *ten* a *takový* v současných slovanských jazycích. *Slavica Slovaca* 6. 15–30.
- LAURY, Ritva. 1997. *Demonstratives in interaction: The emergence of a definite article in Finnish*. Amsterdam: John Benjamins.
- LYONS, Christopher. 1999. *Definiteness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MATHESIUS, Vilém. 1926. Přívlastkové *ten, ta, to* v hovorové češtině. *Naše řeč* 10. 39–41.
- NĚDOLUŽKO, Anna. 2004. Několik poznámek k používání ukazovacího zájmena *tón* ve funkci určitého členu v běžně mluvené horní lužičtině v konfrontaci s češtinou. In Pořízka, Petr & Polách, Vladimír P. (eds.), *Vztah langue a parole v perspektivě „interaktivního obratu“ v lingvistickém zkoumání*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. 155–158.
- NĚDOLUŽKO, Anna. 2006. Ukazovací zájmeno *ten* a generické jmenné fráze v češtině. In Pořízka, Petr & Polách, Vladimír P. (eds.), *Tzv. základní výzkum v lingvistice – desideratum, nebo realis?* Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. 216–225.
- PETR, Jan. (ed.). 1986. *Mluvnice češtiny II*. Praha: Academia.

POESIO, Massimo & VIEIRA, Renata. 1998. A corpus-based investigation of definite description use. *Computational Linguistics* 24. 183–216.

SOUČEK, Milan. 2011. Má čeština určitý člen? Komparativní analýza funkcí určitého členu *the* v angličtině a zájmen *ten, ta, to* v češtině. In Čermák, František (ed.), *Korpusová lingvistika Praha 2011. 1: InterCorp*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. 64–72.

ŠTÍCHA, František. 1999. K deikticko-anaforickým funkcím lexému *ten*. *Slovo a slovesnost* 60. 123–135.

TROVESI, Andrea. 2002. Určenost nominální skupiny v češtině, horní lužické srbštině a slovinštině. In Krausová, Alena & Slezáková, Markéta & Svobodová, Zdeňka (eds.), *Setkání s češtinou*. Praha: ÚJČ AV ČR. 129–136.

VYCHODILOVÁ, Zdeňka. 2008. *Výrazové prostředky textové soudržnosti v češtině v porovnání s ruštinou*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

ZUBATÝ, Josef. 1917. *Ten*. *Naše řeč* 1. 289–294.

Prameny

Bankovka, Lev, Zlodějka. Anotovaný korpus mluvených narativů. Magdalena Zíková, Praha 2015.

Český národní korpus – ORAL2013. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2013. (Dostupné na: <<http://www.korpus.cz>>).

Český národní korpus – SYN2015. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2015. (Dostupné na: <<http://www.korpus.cz>>).

Bankovka, Lev, Zlodějka

Seznam primárních pramenů.²

AHA20L. Anotovaný korpus mluvených narativů *Bankovka, Lev, Zlodějka*. Magdalena Zíková, Praha 2015.

DDZ23B. Anotovaný korpus mluvených narativů *Bankovka, Lev, Zlodějka*. Magdalena Zíková, Praha 2015.

DDZ23Z. Anotovaný korpus mluvených narativů *Bankovka, Lev, Zlodějka*. Magdalena Zíková, Praha 2015.

TPA23L. Anotovaný korpus mluvených narativů *Bankovka, Lev, Zlodějka*. Magdalena Zíková, Praha 2015.

TPA27L. Anotovaný korpus mluvených narativů *Bankovka, Lev, Zlodějka*. Magdalena Zíková, Praha 2015.

TPA27Z. Anotovaný korpus mluvených narativů *Bankovka, Lev, Zlodějka*. Magdalena Zíková, Praha 2015.

---

² Struktura kódu: 1. – 5. pozice = identifikace mluvčího, 6. pozice = identifikace narativu.

1. pozice: iniciála křestního jména; 2. pozice: iniciála příjmení; 3. pozice: A = žena, Z = muž; 4.–5. pozice: věk; 6. pozice: B = *Bankovka*, L = *Lev*, Z = *Zlodějka*.

Přehled odborné a publikační činnosti

Vzdělání

- od r. 2009 Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
doktorské studium na oboru Obecná lingvistika
- 2002–2009 Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
magisterské studium oborů Český jazyk a literatura,
Lingvistika – fonetika; summa cum laude

Kurzy a stáže

- 2017, 6.–10. února účast na zimní škole *The Second Training School of TextLink. Computational methods and statistics in the annotation and analysis of discourse relations*. UFAL UK, Praha.
- 2013, 12.–30. srpna účast na letní škole *DGfS Sommerschule 2013*. Berlín, Německo.
(absolvování kurzů *Diachronic phonology*, *Efficiency and extravagance in morphosyntactic change*, *The social foundation of language change*)
- červen 2010 – září 2010 odborný asistent pro anotaci řečových korpusů na katedře jazyka a studia komunikace. Norská univerzita vědy a technologie, Trondheim, Norsko.
- 2010, 1.–12. března účast na zimní škole o jazykové dokumentaci sámštiny. *Winter School on Saami Language Documentation and Revitalization*. Bodø, Norsko.

Pedagogická praxe

- od r. 2012 asistent Ústavu obecné lingvistiky FF UK
přehled aktuálně vedených kurzů:
- *Úvod do lingvistiky* (přednáška pro filologické obory)
  - *Základy fonetiky a fonologie* (přednáška a seminář)
  - *Bakalářský seminář*
  - *Magisterský seminář*
  - *Pravé dislokace v češtině* (seminář)
  - *Metody ve výuce fonetiky pro nerodilé mluvčí* (pro ÚČJTK)
- 2009–2012 asistent Fonetického ústavu FF UK
přehled vedených kurzů:
- *Srovnávací fonetika*
  - *Fonetika a fonologie* (fonetika češtiny; pro ÚČJTK)
  - *Korektivní výslovnost češtiny pro cizince* (pro ÚBS)

Publikace

MACHAČ, Pavel & ZÍKOVÁ, Magdalena. 2015. Parallel articulation: the phonetic base and the phonological potentiality. *Slovo a slovesnost* 76. 3–21.

ZÍKOVÁ, Magdalena & KŘIVAN, Jan. 2014. Nahrávání v terénním lingvistickém výzkumu: jak získat kvalitní záznam řeči? *Studie z aplikované lingvistiky* 1. 65–82.

ZÍKOVÁ, Magdalena & MACHAČ, Pavel. 2014. Variability in phonetic realization of the demonstrative *ten* in terms of its informational relevance in the sentence. In Veselovská, Ludmila & Janebová, Markéta (eds.) *Nominal structures: All in complex DPs*. Olomouc: Univerzita Palackého. 98–109.

MACHAČ, Pavel & ZÍKOVÁ, Magdalena. 2013. Redukční procesy v řeči z hlediska fonetických rysů. In Uličný, Oldřich & Prošek, Martin (eds.) *Studie k moderní mluvnici češtiny 5, K české fonetice a pravopisu*. Olomouc: Univerzita Palackého. 17–44.

MACHAČ, Pavel & ZÍKOVÁ, Magdalena. 2013. Redukční procesy v produkci mluvené češtiny: stabilita fonetických rysů. In Uličný, Oldřich & Prošek, Martin (eds.) *Studie k moderní mluvnici češtiny 5, K české fonetice a pravopisu*. Olomouc: Univerzita Palackého. 45–68.

MACHAČ, Pavel & ZÍKOVÁ, Magdalena. 2013. Redukční procesy v percepci mluvené češtiny: robustnost fonetických rysů. In Uličný, Oldřich & Prošek, Martin (eds.) *Studie k moderní mluvnici češtiny 5, K české fonetice a pravopisu*. Olomouc: Univerzita Palackého. 69–86.

VOLÍN, Jan & ZÍKOVÁ, Magdalena. 2013. The functions and acoustic features of a Czech structural demonstrative in informal dialogues. In Lachout, Martin (ed.) *Quo vadis Fremdsprachendidaktik?* Hamburg: Verlag Dr. Kovač. 197–206.

ZÍKOVÁ, Magdalena & VOLÍN, Jan. 2012. Přízvučné a nepřízvučné *ten* při odkazování k vedlejším přívlastkovým větám. *Naše řeč* 95. 33–45.

ZÍKOVÁ, Magdalena. 2011. Duál ve slovanských jazycích. In Heeg, Dagmar (ed.) *m*OST 2009, Slavistische Beiträge 479*. Muenchen–Berlin: Verlag Otto Sagner. 24–29.

ZÍKOVÁ, Magdalena & SKARNITZL, Radek. 2010. Prosodic aspects of the Czech demonstrative pronoun *ten*. In Vích, Roman (ed.) *20th Czech-German Workshop – Speech Processing*. Prague. 29–33.

Konferenční příspěvky

ZÍKOVÁ, Magdalena & KŘIVAN, Jan & LEHEČKOVÁ, Eva. Funkce pravé dislokace v mluvené češtině. *Korpusová lingvistika Praha 2016. Od mluvené češtiny k psané*. FF UK, Praha, 17. září 2016.

ZÍKOVÁ, Magdalena. What can discourse behavior of a demonstrative tell us about its stage of grammaticalization? *Olomouc Linguistics Colloquium*. Palacký University Olomouc, 9–11 June 2016.

MACHAČ, Pavel & ZÍKOVÁ, Magdalena. Distant assimilation in Czech? Characteristics of [r] in terms of its position in the syllable. *R-atics. 4th international symposium on rhotics*. Bernin (Grenoble), 29–31 October 2013.

ZÍKOVÁ, Magdalena & MACHAČ, Pavel. Variability in phonetic realization of the demonstrative *ten* in terms of its informational relevance in the sentence. *Olomouc Linguistics Colloquium*. Palacký University Olomouc, 6–8 June 2013.

ZÍKOVÁ, Magdalena & KŘIVAN, Jan. Lingvistický popis a metody dokumentace minoritních jazyků. *Lingvistika Praha 2013*. FF UK, Praha, 4.–6. dubna 2013.

MACHAČ, Pavel & ZÍKOVÁ, Magdalena. Phonology of spontaneous speech: Distinctiveness of phonetic features in parallel articulation. *Experimental Approaches to Perception and Production of Language Variation*. University of Copenhagen, 20–22 March 2013.

MACHAČ, Pavel & ZÍKOVÁ, Magdalena. Stability of phonetic features in reduction processes in spontaneous Czech. *2nd Workshop on Sound Change 2012*. Institute of Phonetics, Ludwig-Maximilian-Universität, Munich, Germany, 2–4 May 2012.

Projekty

Progres 4. Jazyk v proměnách času, místa a kultury. FF UK. Hlavní řešitel Petr Čermák.

Redukované formy v češtině jako součást vývoje jazykového systému. Vnitřní grant FF UK, 2013. Hlavní řešitelka.

Vzdělávací cyklus Moderní mluvnice češtiny pro studenty magisterských a doktorských programů filologických oborů. Projekt ESF, 2010–2013. Hlavní řešitel Oldřich Uličný (Univerzita Palackého, Olomouc).

Vliv faktorů skupinové variability češtiny na vnímání osobnosti mluvčího. 2012–2016. Hlavní řešitel Jan Volín.

Organizace workshopů a konferencí

Linguistics Prague 2017. FF UK, Prague, 27–29 April 2017. Spoluorganizátorka. (V přípravě.)

Kolokvium Lingvistika Praha 2016. FF UK, Praha, 9. prosince 2016. Spoluorganizátorka.

Lingvistika Praha 2015. FF UK, Praha, 22.–24. října 2015. Spoluorganizátorka.

Lingvistika Praha 2014. FF UK, Praha, 10.–12. dubna 2014. Spoluorganizátorka.

Kolokvium o jazykových změnách. FF UK, Praha, 29. listopadu 2013. Spoluorganizátorka.

Lingvistika Praha 2013. FF UK, Praha, 4.–6. dubna 2013. Spoluorganizátorka.